

Diktatura nga këndvështrimi i të prekurve: Roli i familjes

Abstrakt

Punimi sjell një këndvështri psikologjik të pasojave të dhunës diktatoriale. Mungesa apo shkelja e të drejtave të njeriut gjatë dhe pas diktaturës apo konflikteve etnike ndikon negativisht në shëndetin mendor të të prekurve. Studimet mbi traumën shqyrtojnë rolin e ndryshimeve pas diktaturës apo konflikteve. Studimi vë në dukje ndikimin negativ që ushtron te të mbijetuarit mungesa e mjedisit shoqëror ku të shprehen për atë çfarë kanë përjetuar.

Hyrje

Regjimi komunist në Shqipëri zgjati më shumë se 45 vite dhe pati viktima në më shumë se një gjeneratë. Krimet e regjimit komunist përfshinë ndër të tjera vrasje pa gjyq, burgime, internime, mungesë mbrojtjeje ligjore në gjyqe dhe shumë shkelje të së drejtave të tjera të karakterit politik, civil, por dhe ekonomik, social dhe kulturor. Shembuj të këtyre shkeljeve të të drejtave përfshijnë të drejtën e punës, të arsimimit, të mbrojtjes shëndetësore, të drejtën e strehimit, lëvizjes së lirë, lirisë së fjalës, lirisë së besimit e shumë të tjera. Shumë nga këto shkelje janë dokumentuar qartë në literaturën shqiptare dhe atë botërore (p.sh. Llashanaku & Tufa, 2014, 2015, 2016, 2017). Ndërkohë, ka pak studime psikologjike mbi pasojat e këtyre krimeve.

Në aspektin psikologjik, këto lloj krimesh shoqërohen me vështirësi shumë të mëdha dhe jo rrallë mund të lenë pasojat e viktimit të tyre. Pavarësisht nivelit të dhunës, jo çdokush vuan nga pasojat psikologjike të përhershme, të tilla që pengojnë rikthimin në jetën e mëparshme. Kjo ndodh sepse aftësia për t'i mbijetuar traumës varet nga shumë faktorë. Studimet psikologjike tregojnë se pasojat e traumës varen nga kuptimi që individët i japin asaj (p.sh. çështje ideologjike), prania e mbështetjes së familjes dhe miqve (në të tashmen dhe të ardhmen), reagimi i të tjerëve pas ngjarjes (p.sh. heshtja ndaj dhunës seksuale) si dhe nga çfarë ndodh pas ngjarjes (p.sh. ndryshimet ligjore, shoqërore etj.). Asnjë nga këto procese nuk ndodh në nivel individual. Ato varen nga prania e të tjerëve dhe mënyra sesi individit ndërvepron me të tjerët. Ky punim i qaset traumës si fenomen shoqëror, bazuar në teorinë e identitetit social. Teoria e identitetit social (*Social Identity Theory/Self Categorisation Theory*) e përcakton identitetin e individit në bazë të grupeve/identiteteve ku ata/ato bëjnë pjesë dhe që i konsiderojnë të rëndësishme (Tajfel, 1981; Turner, 1985; Tajfel & Turner, 1979). Në këtë punim dy grupet/identitetet sociale kryesore janë ish-të përndjekurit politikë dhe ish-

komunistët. Kur niveli i dedikimit është i lartë, mendimet, ndjenjat dhe veprimet e individit përcaktohen dhe ndikohen nga tiparet, vlerat dhe përvojat e grupit (Ellemers, Spears & Doosje, 2002). Pjesë e rëndësishme e teorisë është përcaktimi i të tjerëve si ‘pjesëtarë të grupit (tonë)’ apo ‘pjesëtarë të një grupi tjetër’. Këtu e kanë burimin dhe shumë fenomene të psikologjisë sociale si dehumanizimi, paragjykimi, nënvlerësimi dhe konflikti ndërgrupor.

Në një studim bazuar në teorinë e Lazarus dhe Folkman (1984) mbi stresin dhe përballjen me të, Këllezi dhe Reicher (2012) tregojnë sesi përkatësia grupore ndikon në më shumë se një aspekt të traumës. *Së pari*, individët bëhen pre e krimeve në bazë të grupimeve dhe të identiteteve ku ata bëjnë pjesë (p.sh. *Konflikti në diktaturë, Kosovë, Irlandën e Veriut*, Këllezi & Reicher 2012; Stevenson 2018). Në shembujt e mësipërm individët kanë rënë pre e krimeve sepse, duke qenë pjesë në njërin kah të konfliktit, janë vënë në shënjestër nga krahu tjetër. *Së dyti*, të kuptuarit dhe rëndësia që i jepet traumës (p.sh. ‘trim’/’dhunuar’ Këllezi & Reicher, 2012; 2014) ndikohet nga vlerat dhe normat e grupeve të caktuara. Për shembull, Këllezi dhe Reicher (2014) shqyrtojnë në studimin e tyre dhunën seksuale pas luftës në Kosovë. Kuptimi negativ i dhunës aty rezulton i dyfishtë: jo vetëm akti i dhunës në vetvete por edhe reagimi më pas i familjes dhe i komunitetit, ku viktimat shpesh u izoluan dhe u bënë të ndihen fajtores për dhunën e ushtruar ndaj tyre. Kjo e bëri krimin fillestar edhe më të vështirë për viktimat. *Së treti*, një pikë që lidhet ngushtë me argumentin e mëparshëm, është prania ose jo e mbështetjes për të përballuar traumën (Këllezi & Reicher 2012; Muldoon, 2012). Sa më shumë mbështetje të ketë viktimat nga miqtë dhe familjarët, aq më i lehtë bëhet përballimi i traumës. *Së fundmi*, në situatë konflikti, përjetimi i traumës së shkuar ndikohet edhe nga frika se ndaj tyre mund të ushtrohen përsëri krime në të ardhmen.

Jo shumë vëmendje i është kushtuar ndikimit të familjes si identitet më vete, qoftë në literaturën psikologjike, por dhe në atë mjekësore dhe sociologjike. Nga këndvështrimi i identitetit social, ka disa studime që sugjerojnë se familja ka ndikim pozitiv në situata të vështira si stresi apo trauma. Për shembull, Sani et al, (2012) në studimin e tyre zbuluan vlerën që ka identifikimi me familjen (ku anëtarët ndihen se janë pjesë e rëndësishme dhe kanë shumë të përbashkëta me anëtarët e tjerë të familjes) në mbrojtjen nga stresi dhe depresioni. Po ashtu, Këllezi, Reicher dhe Cassidy (2009) zbuluan se të mbijetuarit e luftës në Kosovë e patën më të lehtë të përballonin traumën në rastin kur patën mbështetje nga familja. Nga ana tjetër, refuzimi dhe mungesa e mbështetjes së familjes, si në rastet e dhunës seksuale në luftë ndikoi në nivele më të larta stresi për viktimat (Këllezi & Reicher, 2014). Po ashtu, pamundësia e mbajtjes së kontaktit me familjen në momente të vështira shkakton stres (Sani et al., 2012; Këllezi et al., 2018). Këto studime tregojnë se identiteti familjar është i rëndësishëm për të kuptuar dhe për të

përballuar traumën në këto situata por nuk është e qartë nëse këto procese vlejnë edhe për viktimat e diktaturës në Shqipëri.

Një tjetër problem lidhur me studimin e traumës është përqendrimi në tiparet e individit para traumës si dhe çfarë ndodh gjatë traumës. Për shembull, ka shumë studime që tregojnë qartë rolin që familja mund të luajë në shtimin e rrezikut të ndikimit negativ të traumës. Ky rol lidhet me faktorë të ndryshëm, si për shembull depresioni tek prindërit, abuzimi me substancat nga prindërit, dhuna në familje apo abuzimi dhe moskujdesja ndaj fëmijëve (Bronfenbrenner & Ceci, 1994; Tol et al., 2013; Maercker & Hecker, 2016). Ka dhe studime që tregojnë sesi lloji i traumës ka shumë rëndësi në pasojat që le. Për shembull, Santiago et al (2013), në një studim përmbledhës të literaturës zbuluan se llojet e traumës që përfshinin dëmtim të qëllimshëm (si për shembull dhuna fizike) në krahasim me dëmtime jo të qëllimshme (si për shembull fatkeqësi natyrore) shoqërohet me nivele më të lartë të stresit posttraumatik, të depresionit dhe ankthit. Ndërkohë, shumë pak vëmendje i është kushtuar asaj çka ndodh pas traumës, sidomos kur shumë viktima kanë rënë pre e krimit të organizuar nga grupe apo shtete të caktuara. Deri më sot, mungon një analizë psikologjike sistematike e ndikimit të ndryshimeve në nivel shoqëror të shëndeti mendor i viktimave.

Një fushë që jep kontribut në kuptimin e këtyre ndryshimeve, një fushë relativisht e re ku bashkohen politika, historia, jurisprudenca dhe sociologjia, është ajo e ‘drejtësisë në tranzicion’ (*transitional justice*). Pas diktaturave apo konflikteve që kanë çuar në shkelje masive të të drejtave të njeriut, shoqëritë mundohen të bëjnë ndryshimet e nevojshme që dikton drejtësia në tranzicion për vendosjen e paqes, dënimin në masë të fajtorëve dhe vendosjen e rendit publik apo sistemin demokratik (Teitel, 2000). Disa studiues kanë parashtruar nevojën për t’i shqyrtuar këto ndryshime në psikologji (Këllezi & Reicher, 2012; 2014; Muldoon & Lowe, 2012). Sipas këtyre studiuesve, kur dikush bëhet pre e dhunës së qëllimshme nga njerëz të tjerë, viktimat me të drejtë kërkojnë rivendosjen e të drejtave të tyre, dhe indinjohen nga mungesa e ndryshimeve që i përkasin drejtësisë në tranzicion. Këto përfshijnë ndryshime politiko-ligjore (amnisti, lustracion), ndryshime shoqërore (kujtesa, mbështetja e të prekurve), trajtimi i krimeve në media, vepra të historisë, artit, shkencës si dhe edukimi i brezit të ri. Për shkak të nivelit të lartë të krimeve, praktikisht këto ndryshime nuk mund të ndodhin në nivel individual por në atë grupor dhe, për rrjedhojë, duhen analizuar në këtë prizëm. Për shkak se është e mundur që këto ndryshime të ndikojnë në terapitë dhe praktikën psikologjike, edhe studimet e paraqitura në këtë punim i përkasin një qasjeje ndërdisiplinore ku ndërthuret psikologjia me të drejtat e njeriut.

Qëllimi i këtij punimi dhe i studimeve të prezantuara

Ky punim prezanton dy studime krahasimore të cilat po zhvillohen në Shqipëri, Kosovë, Kroaci dhe Irlandën e Veriut. Në këtë punim, analiza do të përqendrohet vetëm te të dhënat e mbledhura në Shqipëri dhe në rolin e familjes në këto tre procese:

1. Cili është roli i familjes në përjetimin, interpretimin dhe përballimin e traumës?
2. Si i përjetojnë të prekurit proceset politiko-ligjore në tranzicion dhe cili është roli i familjes në këto përjetime?
3. Sa e rëndësishme është familja për shtresën e ish të përndjekurve politikë?

Studimi i parë

Qëllimi i këtij studimi sasior është të përcaktojë rolin e familjes në përjetimin e krimeve gjatë diktaturës komuniste dhe në ditët e sotme te shtresa e ish të përndjekurve politikë.

Metoda

Të dhënat u mbledhën me anë të 100 pyetësorëve të shpërndarë në 100 pjesëtarë të shtresës së ish të përndjekurve politikë. Përkatësia gjinore e kampionit ishte 42% femra dhe 58% meshkuj, kurse mosha varionte nga 28 deri në 90 vjeç, ku shumica dërrmuese kishin lindur para vitit 1970 (92%).

Rezultatet

Rezultatet në vijim paraqesin një përshkrim të përqindjeve në secilën kategori. Këto rezultate tregojnë rolin e familjes në përjetimin e krimeve dhe mohimin e të drejtave gjatë diktaturës komuniste si dhe rëndësinë e familjes në ditët e sotme. Tabela e parë paraqet përvojën personale dhe familjare të ish të përndjekurve politikë që morën pjesë në studim, ku pasojat më të shpeshta përfshijnë humbjen e statusit shoqëror, mohimin e të drejtës së besimit, kritikën publike, humbjen e punës, marrjen e pronës, vuajtjen nga uria, izolimin nga komuniteti si dhe humbjen e shtëpisë. Tabela e dytë paraqet përmbledhtazi arsyet për të cilat pjesëmarrësit mendojnë se u përndoqën gjatë regjimit komunist. Përqindja dërrmuese është për pasojë të pushkatimit apo të dënimit të një pjesëtari të familjes (mbi 75%). Kjo shifër mund të jetë më e lartë duke qenë se një pjesë e pjesëmarrësve nuk e deklaruan arsyen.

Tabela 1: Llojet e krimeve të përjetuara si individ dhe si familje (numrat i përkasin përqindjes së pjesëmarrësve që raportuan këtë shkelje të së drejtës)

U burgosët	Po, personalisht	19%	Po, familja ime	40%
------------	------------------	-----	-----------------	-----

U internuat	Po, personalisht	33%	Po, familja ime	48%
Humbët shtëpinë	Po, personalisht	48%	Po, familja ime	60%
Humbët punën	Po, personalisht	51%	Po, familja ime	78%
Ju mohua e drejta e shkollimit	Po, personalisht	64%	Po, familja ime	58%
Ju morën pronat	Po, personalisht	64%	Po, familja ime	70%
Familja u nda	Po, personalisht	31%	Po, familja ime	31%
U izoluat nga komuniteti	Po, personalisht	62%	Po, familja ime	64%
Keni vuajtur nga uria	Po, personalisht	68%	Po, familja ime	66%
Ju mohua shërbim mjekësor që të tjerët e kishin	Po, personalisht	38%	Po, familja ime	37%
U vutë në shënjestër të mbledhjeve apo të kritikave publike	Po, personalisht	68%	Po, familja ime	74%
Ju kanë vrarë një familjar të afërt			Po, familja ime	54%
Ju mohua e drejta e fesë/besimit	Po, personalisht	76%	Po, familja ime	74%
Humbët statusin shoqëror	Po, personalisht	68%	Po, familja ime	81%
Pësua dëmtim fizik	Po, personalisht	19%	Po, familja ime	2%
Përjetuat ngacim seksual	Po, personalisht	7%	Po, familja ime	11%

Tabela 2: Arsyet e përndjekjes

Ekzekutimi i një pjesëtari të familjes	25%
Agjitacion dhe propagandë, krime kundër shtetit, armik i popullit	6%
Arratisje vetë ose pjesëtar i familjes	11%
Familja	40%
Arsye tjetër	18%

Në tabelën e tretë shohim rëndësinë që ka familja për ish të përndjekurit politikë. Të gjithë pjesëmarrësit pa përjashtim e mendojnë veten si pjesëtarë të familjes (100% bien dakord), janë krenarë për familjen e tyre (100% bien dakord) dhe kanë lidhje të forta me familjarët e tyre (100% bien dakord). Këto janë rezultate shumë të larta përkatësie familjare. Kjo reflektohet dhe deri diku shpjegohet në bazë të niveleve të larta të mbështetjes që pjesëmarrësit marrin nga familjarët e tyre, siç tregon tabela 4. Shumica dërrmuese e pjesëmarrësve raporton se marrin mbështetje emocionale, ndihmë dhe këshillat e nevojshme nga pjesëtarët e familjes.

Tabela 3: Identifikimi me familjen

E shoh veten si pjesëtar të familjes sime	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	0	0	27%	73%
Jam krenar që jam pjesëtar i familjes sime	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	0	0	23%	77%
Ndiej që kam lidhje të forta me familjarët e mi	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	0	0	25%	75%

Tabela 4: Mbështetja nga pjesëtarët e familjes

Unë marr mbështetjen e nevojshme emocionale nga pjesëtarët e familjes sime	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	0	1%	31%	68%
Unë marr ndihmën që më duhet nga pjesëtarët e familjes sime	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	1%	1%	33%	65%
Unë marr këshillat e nevojshme nga pjesëtarët e familjes sime	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	0	0	36%	64%

Tabela e pestë tregon se një rezultat tjetër i rëndësishëm është besimi se, si familje, ata janë në gjendje që t'i përballojnë vështirësitë me të cilat ndeshen në jetë. Ndërkohë që vetëm një numër i vogël pjesëmarrësish nuk kanë besim se familja mund të përballojë vështirësi të ndryshme në jetë, shumica shprehet besimplotë ndaj forcës së familjes. Ky rezultat mund të reflektojë situatën e përgjithshme të familjeve të ish të përndjekurve politikë, ku shumica ka besim tek aftësia për të përballuar vështirësitë si familje.

Tabela 5: Aftësia për të përballuar vështirësitë si familje

Familja ime ka besim se mund të përballojë ngjarjet e paparashikuara	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
--	--------------------	--------------	-------------------------	----------	---------------------

	0	4%	11%	71%	16%
Familja ime ruan gjakftohtësinë kur përballet me momente të vështira, pasi ne jemi të aftë t'i përballojmë ato	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	2%	5%	80%	13%
Familja ime gjithnjë arrin t'i zgjidhë problemet e vështira nëse përpiqemi fort	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	5%	5%	69%	21%
Kur përballemi me një problem, ne si familje gjejmë shpesh më shumë se një zgjidhje	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	0	5%	12%	67%	16%
Familja ime mund të përballojë gjithçka që hasim në jetë	Nuk pajtohem aspak	Nuk pajtohem	As pajtohem, as refuzoj	Pajtohem	Pajtohem plotësisht
	3%	7%	17%	58%	15%

Së fundmi, tabela e gjashtë tregon se shumica e pjesëmarrësve (81%) janë në kontakt të përditshëm me familjen, një tjetër tregues i rëndësisë së familjes, pavarësisht ndryshimeve që kohët moderne kanë prurë në organizimin/dinamikën e marrëdhënieve familjare dhe lëvizjeve të mëdha demografike të popullatës brenda dhe jashtë Shqipërisë.

Tabela 6: Shpeshtësia e kontaktit me familjen

Familjen	Çdo ditë	Çdo javë	Çdo muaj	1 herë në vit	Asnjëherë
	81%	7%	6%	2%	1%
Kushërinjtë	Çdo ditë	Çdo javë	Çdo muaj	1 herë në vit	Asnjëherë
	12%	16%	44%	16%	8%

Ky studim nxori në pah rëndësinë e familjes në ditët e sotme për ish të përndjekurit politikë, pavarësisht faktit se vetë përndjekja e shumicës së tyre u shkaktua pikërisht për shkak të përkatësisë familjare dhe pati pasoja tejet të rënda për ta. Ish të përndjekurit politikë sot shfaqin një ndjenjë të lartë përkatësie familjare, e cila shërben njëkohësisht si burim krenarie dhe mbështetjeje, por dhe force për përballimin e vështirësive të ndryshme që hasin në jetë.

Studimi i dytë

Studimi cilësor i paraqitur në vijim shqyrton rolin e familjes për sa i përket të kuptuarit të së shkuarës dhe së tashmes.

Metoda

Metoda e studimit të dytë përbëhet nga intervista gjysmë të strukturuar me mbi 27 të prekur nga krimet e diktaturës komuniste në Shqipëri. Llojet e krimeve të përjetuara përfshijnë burgosje dhe internim. Intervistat u kryen nga gushti i 2016-s deri në qershor 2017 dhe zgjatën nga 60 minuta deri në 5 orë. Pyetjet e intervistës përfshinin çështje si historiku familjar gjatë dhe pas diktaturës, këndvështrimi i tyre mbi drejtësinë dhe fajtorët e krimeve, ndryshimet ligjore/politike pas diktaturës, roli i medias, i shkencës dhe i artit si dhe politika e sotme në lidhje me të shkuarën.

Intervistat u analizuan duke përdorur analizë tematike teorike (Braun & Clacke, Terry, 2014) ku për analizën e të dhënave studiuesit udhëhiqen nga një teori e caktuar (në këtë rast Teoria e Identitetit Social). Analiza u përqendrua në gjetjen e temave më të diskutuara ndër pjesëmarrësit e ndryshëm. U identifikuan disa tema kryesore të cilat do të parashtrihen në vijim. Në mbështetje të analizës, për secilën temë do të paraqiten shembuj ilustrues nga intervistat. Pikat në kllapa (...) tregojnë reduktimin e fjalëve për shkak të hapësirës së kufizuar të këtij punimi.

Familja si burim përndjekjeje dhe krenarie

Siç duket qartë nga analiza e studimit të parë, shumica e pjesëmarrësve në studimin e dytë u përdoqën nga diktatura komuniste për shkak të lidhjeve të tyre familjare.

Citim I: 'Babain tim e quanin sabotator (...) Arrestuan vëllain e mamasë, babain e mamasë si bashkëpunëtorë të sabotatorit(...) Kështu lufta e klasave bëhej në disa mënyra. Ajo psikologjike kundër familjes; politike, duke diskredituar të gjithë familjen para opinion publik, armiq të e partisë (...) Ne e dinim se çfarë na priste. Prindërit na përgatitën: "Më vjen keq, fëmijë, por kjo punë duhet bërë. Kur të rriteni do të keni fatin tim, burgun, por nuk duhet të dorëzoheni para dhimbjes".'

Dëshmia e mësipërme flet për pasojat ndër pjesëtarët e tjerë të familjes pasi një anëtar akuzohej për krime kundër regjimit. Dënimi shtrihej dhe në lidhjen e martesave dhe kjo bëhej qëllimisht që të krijonte presion psikologjik te popullata e gjerë. I intervistuari tregon mënyrat e ndryshme sesi ndodhte ky presion psikologjik, ku pjesë e dënimit ishte diskreditimi i familjes para opinionit publik, i cili ishte një faktor i rëndësishëm në një shoqëri si Shqipëria e diktaturës komuniste. Për më shumë, prindërit e dinin se fëmijët e tyre do të vuanin nga pasojat e diktaturës duke qenë thjesht pjesëtarë të asaj familjeje, ndaj dhe një pjesë filluan t'i përgatisin fëmijët për jetën e gjatë e të vështirë në të ardhmen. Pavarësisht nga vuajtjet e përjetuara për shkak të përkatësisë familjare, shumë nga pjesëmarrësit nuk flasin me zemëratë apo duke e fajësuar

familjarin/en apo të afërmin/en që u bë shkak për përndjekjen e tyre. Përkundrazi, ata flasin me krenari për parimet dhe vlerat e familjes së tyre, siç duket qartë nga pjesa e intervistës në vijim:

Citim II. 'Deri në vitet 60' burgu ishte mbushur me njerëz si ne, familjet, le te themi familjet e mira. (...) Ne ishim familje, ne ishim nacionalistë, ne e donim vendin tonë. (...) Gjyshi dhe babai im e donin këtë vend. Kur u deklarua pavarësia e Kosovës, unë kam qarë, sepse thashë babai dhe gjyshi im kanë vuajtur për këtë dhe nuk e panë rezultatin.'

I intervistuari i mësipërm (citimi II) flet për krenarinë që ndjen si pasojë e të qenit nga një familje me histori të pasur dhe kontribut të veçantë për shtetin shqiptar. Ky këndvështrim sakrifice dhe atdhetarie shihet qartë në reagimin ndaj pavarësisë së Kosovës ku i intervistuari ndihet i trishtuar për shkak se gjyshi dhe i ati nuk mundën t'i gëzoheshin kësaj ngjarjeje për të cilën ata kishin kontribuar. Pasojat që familjarët kanë përjetuar janë shumë të rëndësishme dhe shumë nga pjesëmarrësit mendojnë se duhen analizuar në thellësi. I intervistuari në vijim tregon sesa gjerë shtrihej ndikimi negativ i krimeve të regjimit komunist dhe sesi jo vetëm të përndjekurit (qoftë të akuzuarit drejtpërdrejt apo të burgosurit e të torturuarit) por edhe familjet e tyre duhen trajtuar dhe studiuar, pasi dhe atyre u janë mohuar të drejtat thelbësore.

Citim III: 'Nuk asht ba asgja (...) në kuptimin psiko-analizë të vujtjeve të këtyre familjeve duke trajtuar si të burgosurit politik, si familjen që ishte pushkatuar një pjesëtar i tyre dhe që nga pushkatimi i pjesëtarit të familjes dhe deri në vitet '90 atij i mohoheshin të gjithë të drejtat e liritë e njeriut, i mohohej prona, i konfiskohej prona (...) Për shembull, unë jam djali i një të burgosuri politik, (...) pinjoll i një fisi me ndjenja kombëtare që në kohën (...) që ka bërë thirrje kombi, pjesëtarët e familjes sime kanë marrë pjesë, kanë dhënë kontribute të cilat gjatë periudhës së diktaturës komuniste janë mohuar. Më është mohuar arsimi (...) Du të trajtoj problem këtu të (...) çfarë ndodhte me të burgosurit është më mirë që të intervistosh të burgosurit që kanë qenë në burg. Po çfarë ndodhte me ne jashtë burgut? Jashtë burgut, me familjet e të burgosurve.'

Familja si mjet kontrolli dhe shkatërrimi i së ardhmes

Shumë nga të intervistuarit tregojnë qartë sesi familjet (përfshi dhe fëmijët) u përdorën si mjet kontrolli dhe ndëshkimi. Shpesh regjimi komunist vinte në shënjestër meshkujt si dhe femrat, nënat, gratë, motrat dhe vajzat e të akuzuarve. Shumë nga të intervistuarit shpjegojnë sesi me dënimin e meshkujve, puna e grave për t'u kujdesur për veten dhe fëmijët teksa mundoheshin të përballonin vështirësitë ekonomike bëhej e pamundur.

Citim IV: *'Pastaj filloi gjithë aventura tjetër, djemtë në burg, s'kish kush punonte, nuk jepnin triskë ushqimi, po vdisnin urie. Ishin gra. (...) Ashtu si të gjitha gratë e tjera një grup grash me të njëjtat probleme persekutimi që i kishin djemtë dhe burrat në burg, punonin në një fshat që ishte 5 orë larg, mblihnin ullinj, që arritën të siguronin të paktën një triskë ushqimi. Nejsë, kjo histori vazhdoi, dolën nga burgu (...).'*

Internimi dhe rrënimi financiar që pasonte ishte njëra mënyrë kontrolli. Mënyra tjetër ishte izolimi dhe përjashtimi nga marrëdhëniet me pjesën tjetër të popullatës. Për shembull, i intervistuari në citimin e mëposhtëm flet për mënyrat sesi fëmijët e një të dënuari përjashtoheshin nga mundësia për martesë, pengoheshin të kishin arritje në shkollë e në punë si dhe nuk u shfaqej kurrë mirënjohje për kontributin e tyre.

Citim V: *'Pas arrestimit të babait, motrat e mia nuk mund të martoheshin jashtë klasës së përndjekur, ishte e ndaluar (...) Në shkollë, dhe të isha më i miri, nuk më jepte notën maksimale. "Ti je djali i armikut." (...) Po si e ndërtuan këtë shtet? Me punën e 50.000 familjeve në kampet e punës. Në kampet e përqendrimit.'*

Pjesa e intervistës në vijim tregon sesi një mënyrë tjetër dënimi ishte shkatërrimi i lidhjeve familjare dhe i atyre me komunitetin. Në kulturën dhe vlerat shqiptare, gëzimet dhe hidhërimet ndahen me komunitetin, ndërkohë diktatura komuniste diktonte përjashtimin e individëve dhe të familjeve të përndjekura nga komuniteti. Ky përjashtim arrihej, përveçse në shumë nga format e përmendura më sipër, edhe, siç tregohet në Citimin VI, me anë të përjashtimit nga ndarja e hidhërimeve dhe e gëzimeve.

Citim VI: *'Të persekutuar. Po jo te familje të tjera. As familje të tjera nuk vinin. Për shembull, në qoftë se do të vdiste babai im, pjesëtarët e (...) fshatit nuk do merrnin pjesë në varrim se ishte familje kriminel. Kishte vdek një kriminel. Babain unë e kam varros vetëm me vëllanë dhe me dy motrat dhe dy dhëndurët.'*

Shpesh shpërndarja e madhe gjeografike e familjes çonte në humbje kontakti pa dëshirë, sidomos kur kishte kontroll të plotë të lëvizjes nga zonat e përcaktuara për vuajtjen e dënimit.

Drejtësia në tranzicion (Transitional Justice)

Dy temat e para paraqitën një hyrje të përgjithshme mbi pasojat e vuajtjeve të familjeve të ish të përndjekurve politikë gjatë periudhës së diktaturës. Studimi i parë tregon se shumë nga shtresa e të përndjekurve politikë janë krenarë për prejardhjen e familjeve të tyre, dhe që familja është thelbësore edhe në ditët e sotme për këtë shtresë. Si pasojë, dhe kuptimi i drejtësisë në tranzicion ndikohet nga këndvështrimi familjar. Kjo ndodh në disa mënyra, një prej të cilave do të diskutohet në vijim. Shumë nga të intervistuarit më të rinj në moshë flasin për rëndësinë që krimet e komunizmit kishin në kujtesën e tyre familjare si dhe në kuptimin e të shkuarës. Për

ta familjarët ishin shpesh burimi më i rëndësishëm i informacionit për të interpretuar të shkuarën. Pjesa e intervistës në Citimin VII flet për rolin e informacionit të marrë nga brezi më i vjetër në interpretimin e filmave të prodhuar gjatë diktaturës. Informacionet nga gjyshja vunë në dyshim vërtetësinë e ngjarjeve të paraqitura në filma dhe kjo ndikoi në rishikimin e së shkuarës në mënyrë më kritike.

Citim VII: 'Për shembull, nëse ne, unë shihja për shembull filmin, këtë komedinë "Prefekti" i Tiranës me Qazim Mulletin, gjithmonë kishte një background ku gjyshja ime nga mami ose gjyshja nga babi, gjithmonë tregonin histori që nuk është kështu siç thonë këta. (...) Tani kjo të bënte të ngrije një pyetje, se tani gjyshja ime, pra gjyshja nuk qenka budallaqe, nuk është budallaqe, thotë një histori e cila nuk përputhet fare me këtë filmin që ne shohim dhe qeshim. Atëherë, çfarë ka në këtë mes?'

Citimi VII flet për këtë ndërlidhje të së shkuarës me të tashmen si dhe mënyrën sesi brezi i ri i ish të përndjekurve politikë e shohin të shkuarën. Kjo është problematike në shumë drejtime dhe përbën burim shqetësimi jo vetëm për brezat që jetuan gjatë diktaturës por dhe për brezat e rinj. Kjo shkakton pakënaqësi psikologjike në të tashmen dhe shqetësim për të ardhmen pasi brezat e rinj mundohen të kuptojnë dhe përballen me të shkuarën.

Përfundim

Dy studimet e paraqitura në këtë punim përbëjnë një hap eksplorues mbi rolin e familjes në interpretimin e të shkuarës, të tashmes dhe të ardhmes. Rezultatet e analizave sugjerojnë se familjet e ish të përndjekurve politikë, edhe pse burim vuajtjeje në të shkuarën, sot janë burim njohurish dhe force. Po ashtu, familja përcakton njohuritë dhe interpretimin e të shkuarës në mungesë të burimeve më objektive. Është e nevojshme të bëhet një studim i detajuar i pasojave mbi familjet si dhe të gjithë të përndjekurit politikë, ku të shqyrtohet edhe ndikimi i zhvillimeve tranzicionale që kanë për qëllim shpagimin dhe rivendosjen e drejtësisë në lidhje me krimet e kryera gjatë diktaturës komuniste në Shqipëri.

Referenca

- Atwoli, Lukoye, Dan J. Stein, Karestan C. Koenen, and Katie A. McLaughlin. "Epidemiology of posttraumatic stress disorder: prevalence, correlates and consequences." *Current opinion in psychiatry* 28, no. 4 (2015): 307.
- Braun, Virginia, Victoria Clarke, and Gareth Terry. "Thematic analysis." *Qual Res Clin Health Psychol* 24 (2014): 95-114.
- Bronfenbrenner, Urie, and Stephen J. Ceci. "Nature-nuture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model." *Psychological review* 101, no. 4 (1994): 568.
- Bronfenbrenner, Urie. *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Sage, 2005.
- Doosje, Bertjan, Russell Spears, and Naomi Ellemers. "Social identity as both cause and effect: The development of group identification in response to anticipated and actual changes in the intergroup status hierarchy." *British Journal of Social Psychology* 41, no. 1 (2002): 57-76.
- Ellemers, Naomi, Russell Spears, and Bertjan Doosje. "Self and social identity." *Annual review of psychology* 53, no. 1 (2002): 161-186.
- Kellezi, Blerina, and Stephen Reicher. "The double insult: Explaining gender differences in the psychological consequences of war." *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 20, no. 4 (2014): 491.
- Kellezi, Blerina, Stephen Reicher, and Clare Cassidy. "Surviving the Kosovo Conflict: A Study of Social Identity, Appraisal of Extreme Events, and Mental Well-Being." *Applied Psychology* 58, no. 1 (2009): 59-83.
- Kellezi, B., and S. Reicher. "Social cure or social curse? The psychological impact of extreme events during the Kosovo conflict." (2012): 217-233.
- Kellezi, Blerina., Bowe, Mhairi, Wakefield, Juliet, McNamara, Niamh, and Bosworth, Mary. "Coping with immigration detention: social identities as cures and curses." *European Journal of Social Psychology*(2018).
- Kohrt, Brandon. "Social ecology interventions for post-traumatic stress disorder: what can we learn from child soldiers?" *The British Journal of Psychiatry* 203, no. 3 (2013): 165-167.
- Llashanaku, Luljeta & Tufa, Agron. (2014, 2015, 2016, 2017). *Zerat e kujteses. Vellimi I, II, III, IV*. West Print, Tirane.
- Lazarus, Richard. S., & Folkman, Susan. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer Publishing Company
- Maercker, Andreas, and Tobias Hecker. "Broadening perspectives on trauma and recovery: A socio-interpersonal view of PTSD." *European journal of psychotraumatology* 7, no. 1 (2016): 29303.
- Muldoon, Orla T., and Robert D. Lowe. "Social identity, groups, and post-traumatic stress disorder." *Political Psychology* 33, no. 2 (2012): 259-273.
- Santiago, Patcho N., Robert J. Ursano, Christine L. Gray, Robert S. Pynoos, David Spiegel, Roberto Lewis-Fernandez, Matthew J. Friedman, and Carol S. Fullerton. "A systematic review of PTSD prevalence and trajectories in DSM-5 defined trauma exposed populations: intentional and non-intentional traumatic events." *PloS one* 8, no. 4 (2013): e59236.
- Tajfel, Henry. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Tajfel, Henry., & Turner, John. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole
- Teitel, Ruti G. *Transitional justice*. Oxford University Press on Demand, 2000.
- Tol, Weiste A., Mark JD Jordans, Brandon A. Kohrt, Theresa S. Betancourt, and Ivan H. Komproe. "Promoting mental health and psychosocial well-being in children affected by political violence: Part I—Current evidence for an ecological resilience approach." In *Handbook of resilience in children of war*, pp. 11-27. Springer, New York, NY, 2013.
- Turner, John. C. (1985). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behaviour. In E.J. Lawler (Ed.), *Advances in group processes* (Vol. 2, pp.77–122). Greenwich, CT: JAI Press.